

Б. А. Прищепка

ФОРМУВАННЯ РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПОСЕЛЕНСЬКИХ СТРУКТУР ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ I тис. БАСЕЙНУ р. ГОРИНИ

У статті зібрано і проаналізовано інформацію про взаємне розміщення поселень празько-корчацької і райковецької культур в басейні р. Горині. Виділено окремі територіальні групи поселень, відомі в науковій літературі як гнізда поселень. Розглянуто їх внутрішню структуру, простежено динаміку розвитку від VI—VII ст. до X ст., проведено порівняння із гніздами поселень, дослідженими на сусідніх територіях.

Ключові слова: басейн річки Горині, ранні слов'яни, поселення, городище, могильник, поселенська структура.

Процеси заселення слов'янами у ранньому середньовіччі території між Дніпром і Карпатами досліджені нерівномірно. Перш за все тому, що необхідною передумовою таких досліджень є проведення масштабних польових робіт з метою суцільного обстеження археологічних пам'яток в окремих регіонах. Основною категорією ранньослов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. є неукріплені поселення. Виявилось, що вони розташовані територіальними групами, мають складну внутрішню структуру і співвідносяться науковцями з общиною (Седов 1960, с. 30—35) або ж з плем'ям (Мавродин, Фроянов 1978, с. 131). Такі територіальні групи були виявлені дослідниками в ході картографування ранньослов'янських пам'яток і одержали назву «гнізда» поселень (Русанова 1973, с. 8—9; Тимошук 1990, с. 72—79).

У межах Східної Волині ранньослов'янські гнізда поселень вивчалися, зокрема, на р. Тетереві поблизу сіл Корчак, Тетерівка (Русанова 1973, с. 8—9, 32, 35—36; Томашевський, Гаври-тухін 1992, с. 16—20). Ґрунтовно обстежив і

проаналізував гнізда поселень Північної Буковини Б. О. Тимошук (Тимошук 1990, с. 72—111). Ці дослідження продовжив Л. П. Михайлина (Михайлина 2007, с. 45—59, 159—170). Процеси розселення ранніх слов'ян у середній течії Південного Бугу і формування поселенських структур розглянув А. П. Томашевський (Томашевський 2003, с. 153, рис. 12). Територіальні групи пам'яток празько-корчацької та райковецької культур у верхів'ях р. Західного Бугу охарактеризовані В. М. Петегиричем, він їх позначив терміном мікрорегіон (Петегирич 2007, с. 101—104).

Нові археологічні джерела, здобуті під час обстежень пам'яток другої половини I тис. н. е. в басейні р. Горині, дозволяють простежити динаміку освоєння давніми слов'янами окремих мікрорегіонів та формування ранньосередньовічних поселенських структур, вплив на ці процеси різних чинників. Басейн р. Горині є азональним, тобто річка проходить у своїй течії через різні за властивостями і виглядом ландшафти та фізико-географічні зони, а таке природне різноманіття відповідним чином впливало на процеси розселення. Інтерес до Погориння визначається також тим, що цей регіон був своєрідною контактною зоною. У ранньому середньовіччі він уходив до зони слов'янського етногенезу, а в кінці I тис. н. е. в басейні р. Горині проходив кордон між племінними територіями волинян, древлян і дреговичів.

Ріка Горинь, найбільша права притока Прип'яті, має загальну довжину водотоку 659 км, зокрема в межах України — 577 км. Основний напрямок течії — меридіональний, із півдня на північ. Площа водозбору (без басейну р. Случі) становить 13892 км² (Мари-

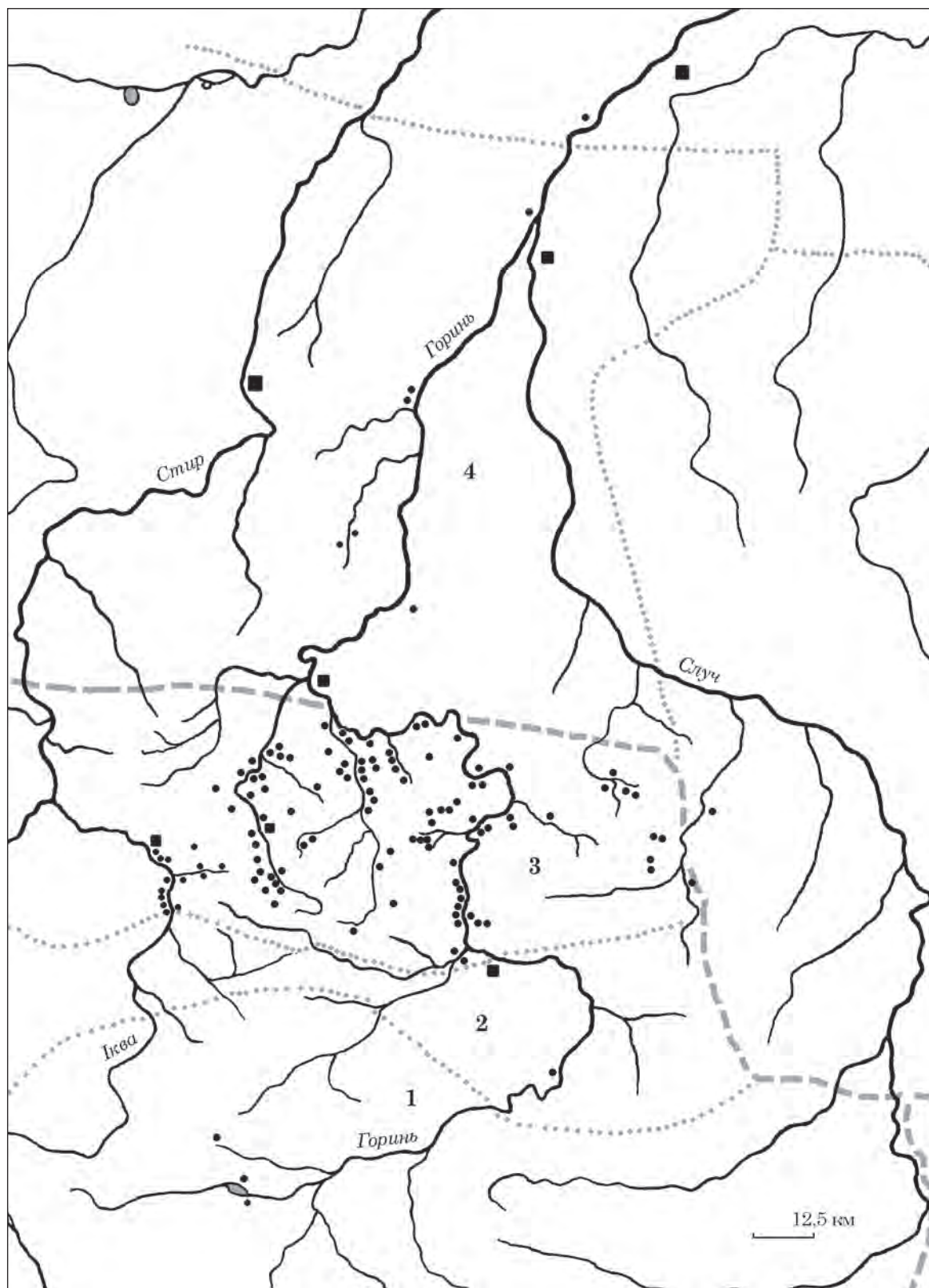

Рис. 1. Поселення VIII—IX ст. в басейні р. Горині. Фізико-географічні області: 1 — Північно-Подільська височина; 2 — Мале Полісся; 3 — Волинська височина; 4 — Волинське Полісся

нич, Шишченко 2006, с. 133). За фізико-географічним районуванням і особливостями ландшафтів землі в басейні р. Горині належать до чотирьох областей Західноукраїнського та Поліського країв (рис. 1) (Геренчук 1968,

с. 155—225; Маринич, Шишченко 2006, с. 252—289). Річка бере початок із джерел поблизу с. Волиці Тернопільської області в межах Північно-Подільської височинної області, далі перетинає Мале Полісся та Волинську височинну

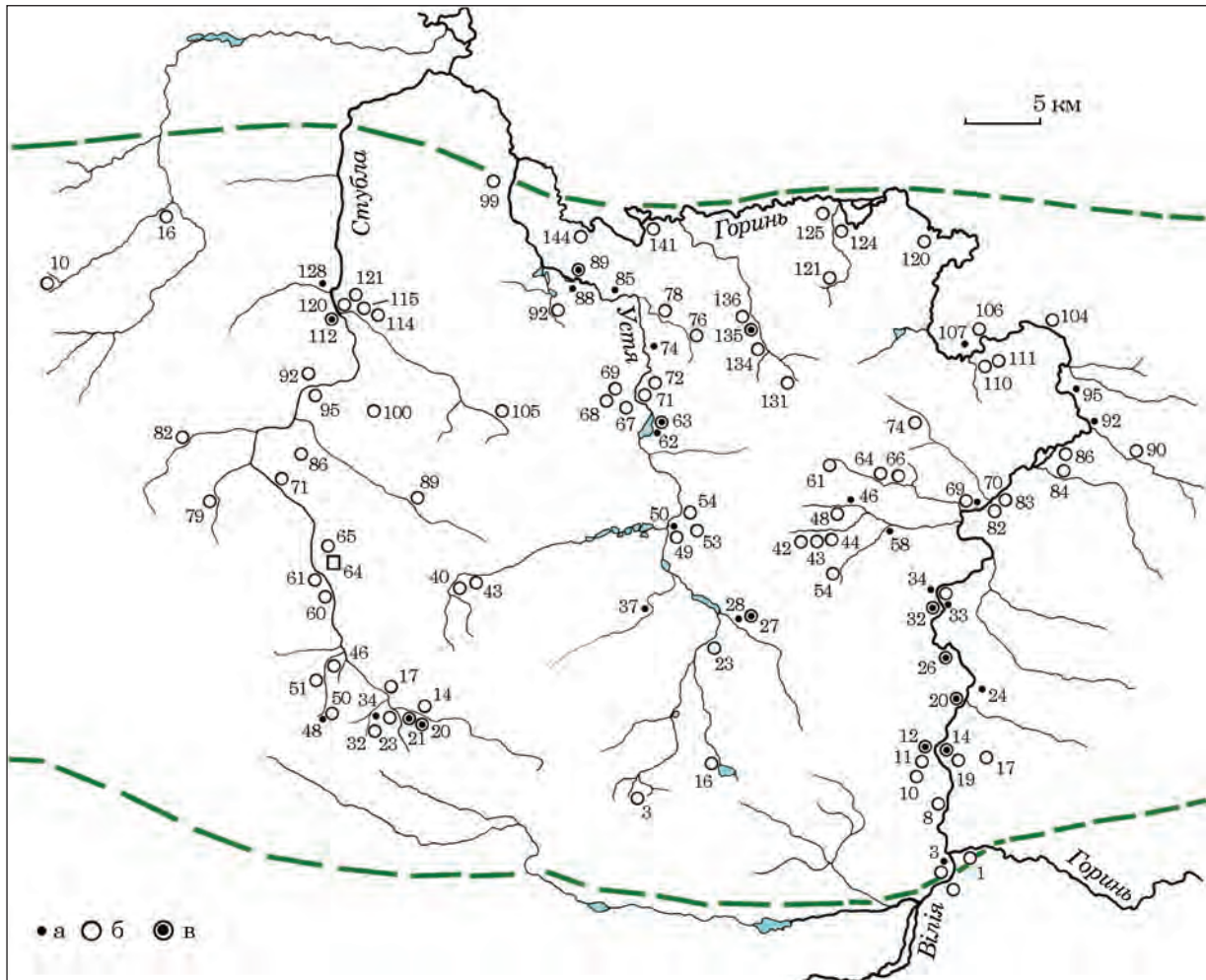

Рис. 2. Поселення празько-корчацької та райковецької культур у середній течії р. Горині. Умовні позначення: а — VI—VII ст.; б — VIII—IX ст.; в — VI—IX ст.

область (Волинське Опілля) і продовжує свій плин Волинським Поліссям. Головною тенденцією тут є більш щільне та кількісно потужне заселення зручних для господарського освоєння лісостепових ділянок та екотонів і більш розріджене — території Полісся. Цей висновок підтверджує проведений аналіз розміщення середньовічних археологічних пам'яток в басейні р. Горині.

Старожитності ранніх слов'ян у Погоринні представлені пам'ятками празько-корчацької (кінець V—VII ст.) і райковецької (VIII—X ст.) культур. Слов'яни селилися на мисах, берегових терасах, підвищеннях на заплавах. Основним типом житла була напівземлянка зі стовповою або зрубною конструкцією стін. Обстежені поселення празько-корчацької культури були невеликі, на більшості з них одночасно функціонували 1—4 житла.

Усього у регіоні обстежено близько 300 поселень ранніх слов'ян. Вони зосереджені на Волинській височині, тут знаходяться всі поселення празько-корчацької культури, 91,5 % поселень VIII—IX ст. (рис. 2) і 85,2 % поселень X ст. (рис. 3). Слід, однак, зазначити, що тери-

торія Північно-Подільської височини археологічно вивчена недостатньо, що суттєво впливає на співвідношення кількості поселень у верхній течії р. Горині та на Волинській височині. Статистичні дані дозволяють простежити поступове зростання кількості пам'яток. Поселень празько-корчацької культури лише 38, а матеріали VIII—IX ст. зібрано на 107, отже, їх кількість зростає у 2,8 разів. Поселень X ст. нараховується 263, що у 2,5 разів перевищує показник, отриманий для VIII—IX ст.

У середній течії р. Горині на Волинській височині за археологічними матеріалами кінця V—VII ст. просторове розміщення поселень вдалося простежити над р. Горинню та її лівою притокою Устею. У басейні р. Стубли виявлено дві невеликі групи пам'яток між селами Острів і Костянець (4 поселення) та поблизу с. Пересоппиці (2 поселення). У притоці Горині в межах Волинського Полісся маємо дані лише про одне поселення поблизу с. Городець.

На Волинській височині вздовж р. Горині ланцюжок поселень празько-корчацької культури починається на півдні поблизу м. Острога і продовжується до с. Дроздів на півночі (рис. 2:

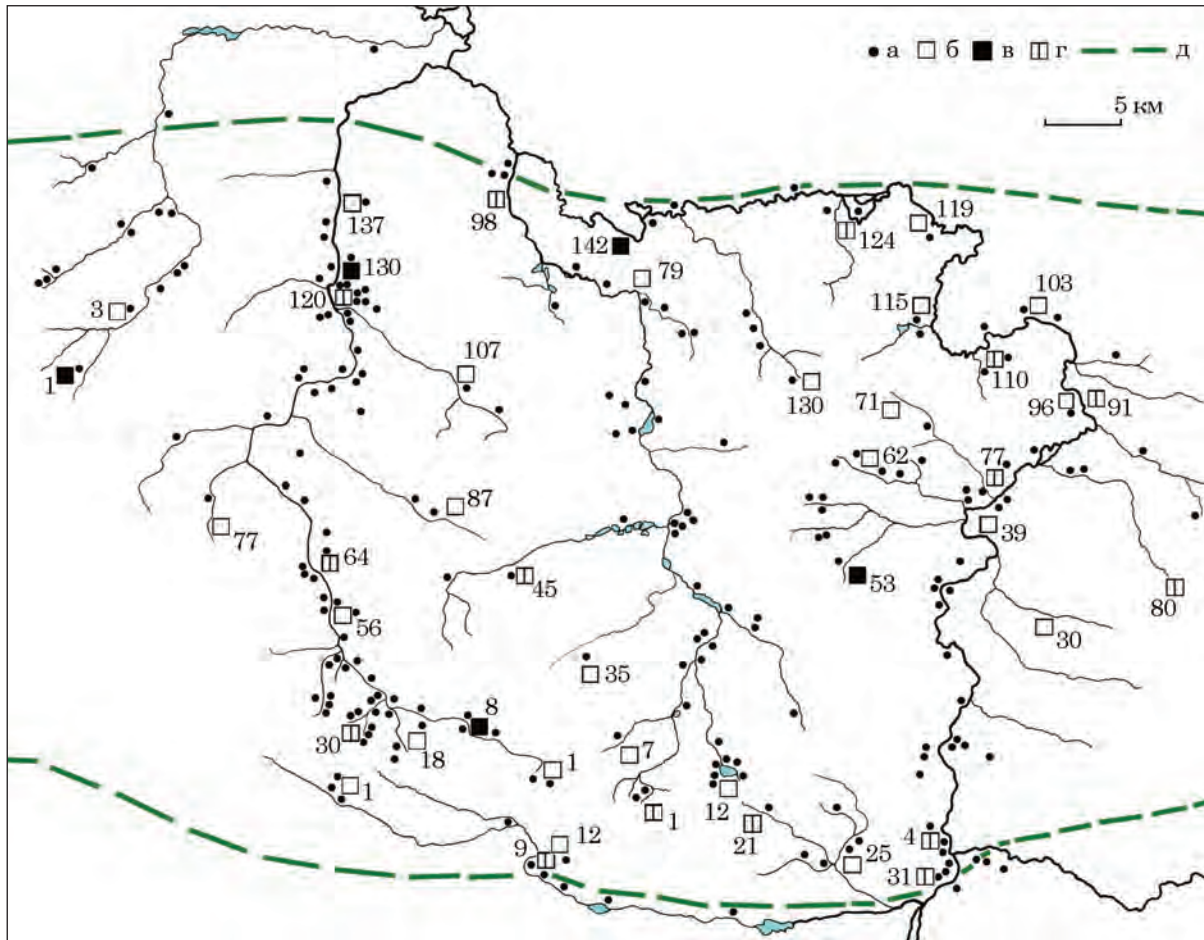

Рис. 3. Пам'ятки X ст. в середній течії р. Горині на Волинській височині. **Умовні позначення:** а — неукріплене поселення; б — городище-сховище; в — городище з культурним шаром; г — велике і складне городище; д — межі Волинської височини

3, 107). Маємо дані про 16 поселень, відстань по прямій між крайніми південним і північним становить 38 км. У південній частині ланцюжка (Хорів — Новоставці) сусідні поселення віддалені одне від одного на 3—5 км (рис. 2: 12, 58), у північній частині (Новоставці — Дроздів) відстань між ними 7—9 км (рис. 2: 58, 107). Виявлено також одне відгалуження ланцюжка в басейні струмка Мосток (Новоставці — Олексіївка). На окремих ділянках у ланцюжку виокремлюються малі групи, що складаються із 2—3 поселень, відстань між якими становить від 0,6—0,8 км до 1—2 км. У групі поблизу с. Колесники три поселення розташовані за 0,6—0,8 км одне від одного (рис. 2: 32—34), відстані між двома поселеннями поблизу с. Хорова — 1 км (рис. 2: 12, 14), в Гощі — 2 км (рис. 2: 92—95).

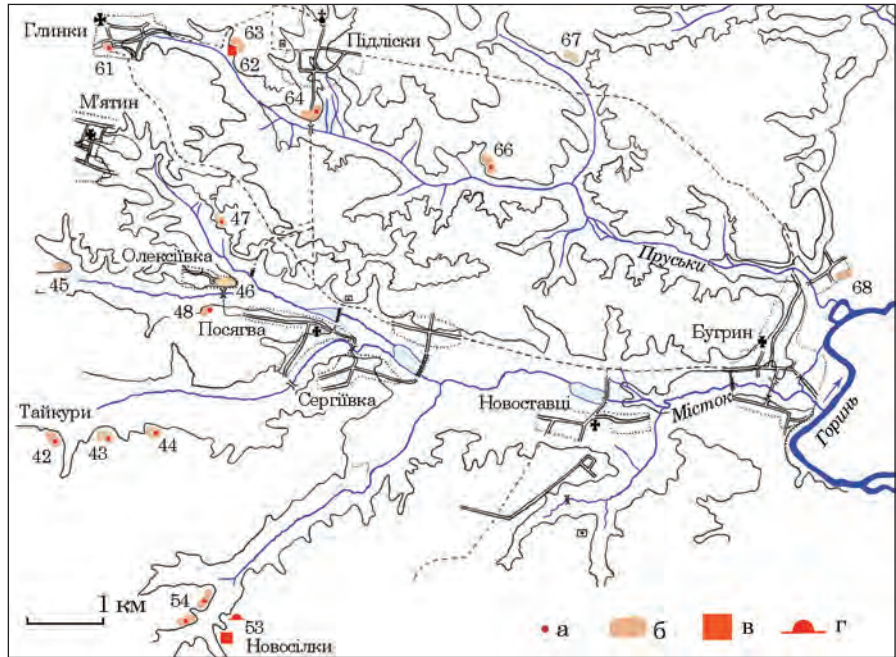
Про пам'ятки празько-корчацької культури у верхній течії р. Усті інформація відсутня, але ланцюжок поселень виявляється у середній течії річки між селами Копиткове і Городок (рис. 2: 27, 89). Маємо дані про 9 поселень, відстань між крайніми південним і північним вздовж берега Усті становить 34 км. Відстані між двома сусідніми поселеннями — від 5 до

7,5 км. Малі групи, із двох поселень кожна, знаходяться поблизу с. Копиткове (рис. 2: 27, 28) і в м. Рівному (рис. 2: 62, 63). Відстань між двома сусідніми поселеннями відповідно 1,5 км і 0,5 км. Три поселення між селами Зозів і Городок віддалені приблизно на 1 км одне від одного (рис. 2: 85, 88, 89).

У верхній течії р. Стубли виокремлюється група із чотирьох поселень між селами Княгинин і Костянець. Відстань між крайніми східним і західним поселеннями 8 км (рис. 2: 20, 48), а сусідні розташовані за 3,5—4,0 км одне від одного. У середній течії р. Стубли відстань між двома поселеннями поблизу сіл Новостав Дальній і Старожуків становить 2 км (рис. 2: 112, 128).

Проведене картографування дозволило простежити ланцюжки поселень празько-корчацької культури на Волинській височині вздовж р. Горині та її лівобережних допливів Усті і Стубли. Одні з них більш виразні, як у поріччі Горині та в середній течії р. Усті, інші виявлені лише фрагментарно, на окремих ділянках, таку картину маємо на берегах р. Стубли. Відстані між сусідніми поселеннями коливаються в інтервалі від 3,5—5 км до 7—9 км. Разом з

Рис. 4. Пам'ятки райковецької культури в басейнах струмків Місток і Пруськи. **Умовні позначення:** а — поселення VIII—IX ст.; б — поселення X ст.; в — городище; г — курганний могильник

тим, виділяються групи із 2—3 поселень («гнізда»), які розташовані за 0,5—2,0 км одне від одного. У басейнах малих річок та струмків виявлено лише 4 поселення з 32, тобто 12,5 % від загальної кількості. Вірогідно, внутрішні території Волинської височини в цей період були ще слабо заселеними або ж незаселеними.

Подібним чином розміщені поселення празько-корчацької культури на р. Ікві у Дубенському мікрореєоні, відстань між ними складає 5—8 км, а в малій групі поблизу с. Івання поселення знаходяться за 0,6—1 км одне від одного. Близькі показники відстаней між сусідніми поселеннями отримані під час опрацювання даних про розселення у V—VII ст. населення пенківської культури в середній течії Південного Бугу (Томашевський 2003, с. 153, рис. 12). На території Східної Волині на р. Тетереви поблизу сіл Корчак, Тетерівка гнізда склалися із 3—4 поселень, а в порівняно добре обстеженій місцевості поблизу с. Корчак виявлено 14 поселень, вони розташовані на обох берегах р. Тетерева на ділянці завдовжки близько 5 км. Найближчі гнізда поселень віддалені від Корчака на 4—7 км (Русанова 1973, с. 8—9, 32, 35—36; Томашевський, Гавритухін 1992, с. 16—20).

У басейні р. Горині гнізда поселень райковецької культури краще виявляються на заключному етапі її розвитку за матеріалами кінця IX—X ст. В цей час вони простежуються не лише за розміщенням неукріплених поселень, їх маркують також городища і курганні могильники. У басейнах невеликих рік і струмків гнізда поселень легше окреслити, адже вони, як правило, мають виразні природні межі на вододілах.

Гніздо поселень поблизу сіл Радужне та Дерев'янче Острозького району знаходиться у

верхній та середній течії струмка, лівобережного допливу р. Світеньки. Довжина струмка близько 10 км, площа басейну — 70 км². У басейні струмка виявлені два городища: біля с. Радужного — городище-сховище (рис. 3: 25) і біля с. Точевик — складне укріплення із слідами забудови X ст. (рис. 3: 21). У цьому гнізді обстежено 6 неукріплених поселень, датованих X ст. Відстані між сусідніми поселеннями від 1,5—2,0 до 3,5—6,5 км. Розміри території, на якій знаходяться поселення — 8,0 × 3,5 км.

Струмок Місток, лівобережний доплив р. Горині, має довжину 13 км і площу басейну 55 км². Слов'янські пам'ятки зосереджені у верхів'ях струмка і двох його допливів, а в нижній течії їх не виявлено (рис. 4). Обстежено 8 неукріплених поселень, 1 городище і поряд з ним курганний могильник, вони об'єднуються у три територіальні комплекси. У верхів'ях південного допливу струмка на північ від с. Новосілки знаходяться городище, поселення і курганний могильник (рис. 3: 53, 4: 53, 54). На схід від с. Тайкури на правому березі струмка на мисах ланцюжком розташовані 3 поселення, відстань між ними 0,7—0,8 км (рис. 4: 42—44). У с. Олексіївка на берегах північного допливу струмка виявлено 4 поселення, відстань між трьома 0,6—0,7 км, а одне віддалене від інших на 2 км. Поселенська структура в басейні струмка Місток почала формуватись на етапі празько-корчацької культури, поселення цього часу виявлені поблизу сіл Олексіївки та Новосавців. VIII—IX ст. датуються 5 поселень, а матеріали X ст. виявлені на 6 поселеннях і городищі.

Сусіднє гніздо поселень знаходиться в басейні струмка Пруськи, лівобережного допливу р. Горині. Довжина струмка 10 км, площа ба-

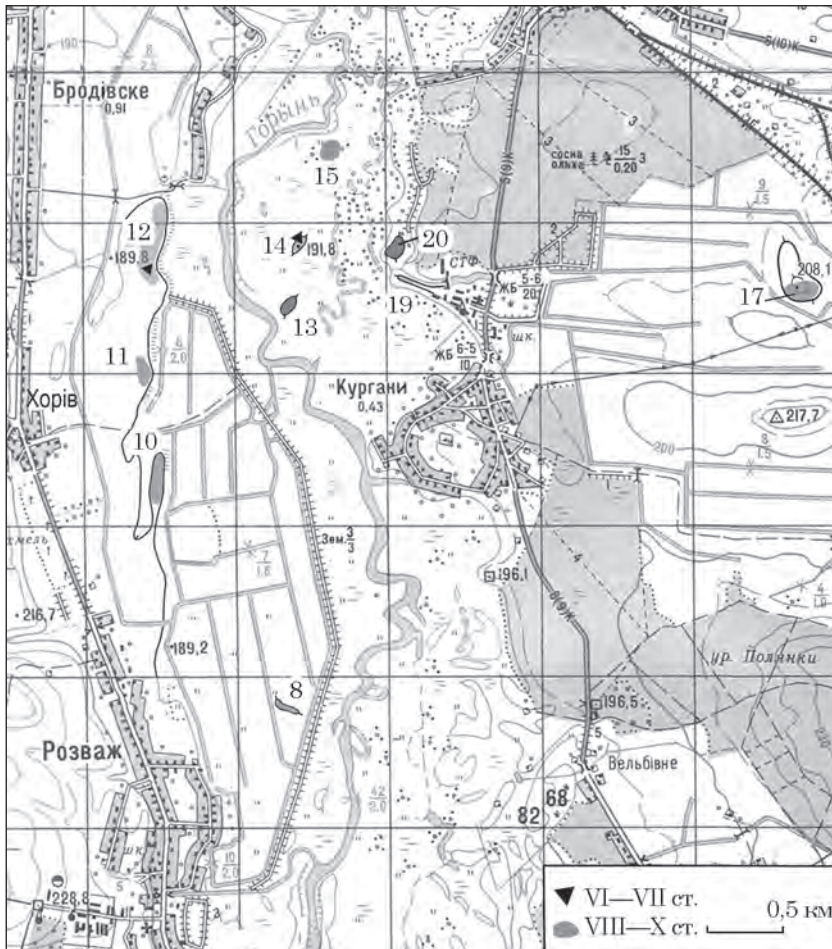

Рис. 5. Група поселень між селами Розваж і Кургани

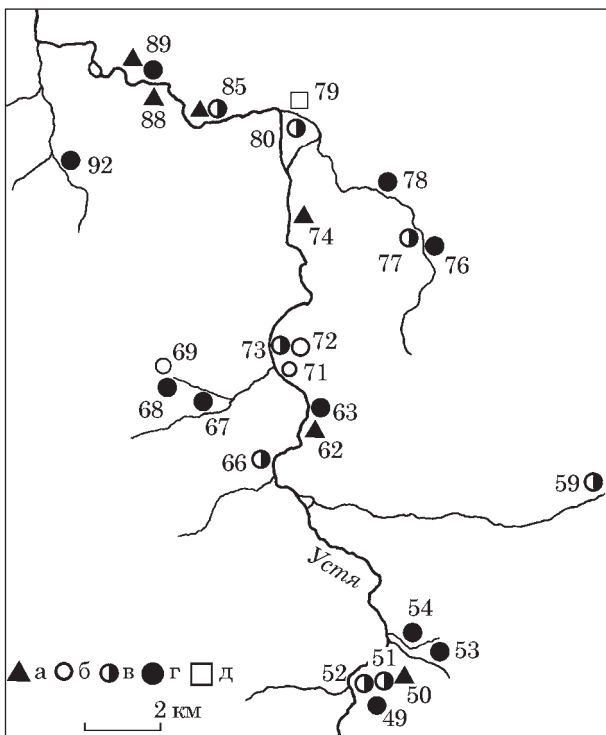

Рис. 6. Поселення другої половини I тис. н. е. в середній течії р. Усті. Умовні позначення: а — VI—VII ст.; б — VIII—IX ст.; в — X ст.; г — VIII—X ст.; д — городище-сховище

сейну 30 км². Слов'янські пам'ятки формують ланцюжок у верхній та середній течії струмка. Тут на 3 поселеннях зібрано матеріали IX ст., а X ст. датуються 5 поселень і городище-сховище поблизу с. Глинки (рис. 4: 62). Відстані між сусідніми поселеннями 1,3—2,3 км.

Ще одне гніздо поселень райковецької культури виявлено в басейні р. Кустинки, лівобережної притоки р. Горині, між селами Біла Криниця і Великий Житин. Довжина річки 17 км, площа басейну 65 км². Тут відомі два городища: біля с. Біла Криниця городище-сховище (рис. 3: 130) і в с. Городище укріплення, датування якого не встановлене. Чотири неукріплені поселення розташовані ланцюжком, довжина якого 5 км, відстань між сусідніми поселеннями від 0,3—0,5 км до 4 км. На двох поселеннях в с. Великий Житин трапились матеріали празько-корчацької культури, інші знахідки з усіх чотирьох поселень датовані IX—X ст.

У верхів'ях р. Усті поблизу с. Верхів у басейні струмка знаходиться гніздо поселень, яке включає городище-сховище (рис. 3: 12) і 6 неукріплених поселень. Довжина струмка 5 км, площа басейну близько 12 км². Розміри території, на якій розміщені пам'ятки — 3,0 × 1,5 км, відстань між сусідніми поселеннями 0,3—1,0 км. Лише на одному поселенні трапи-

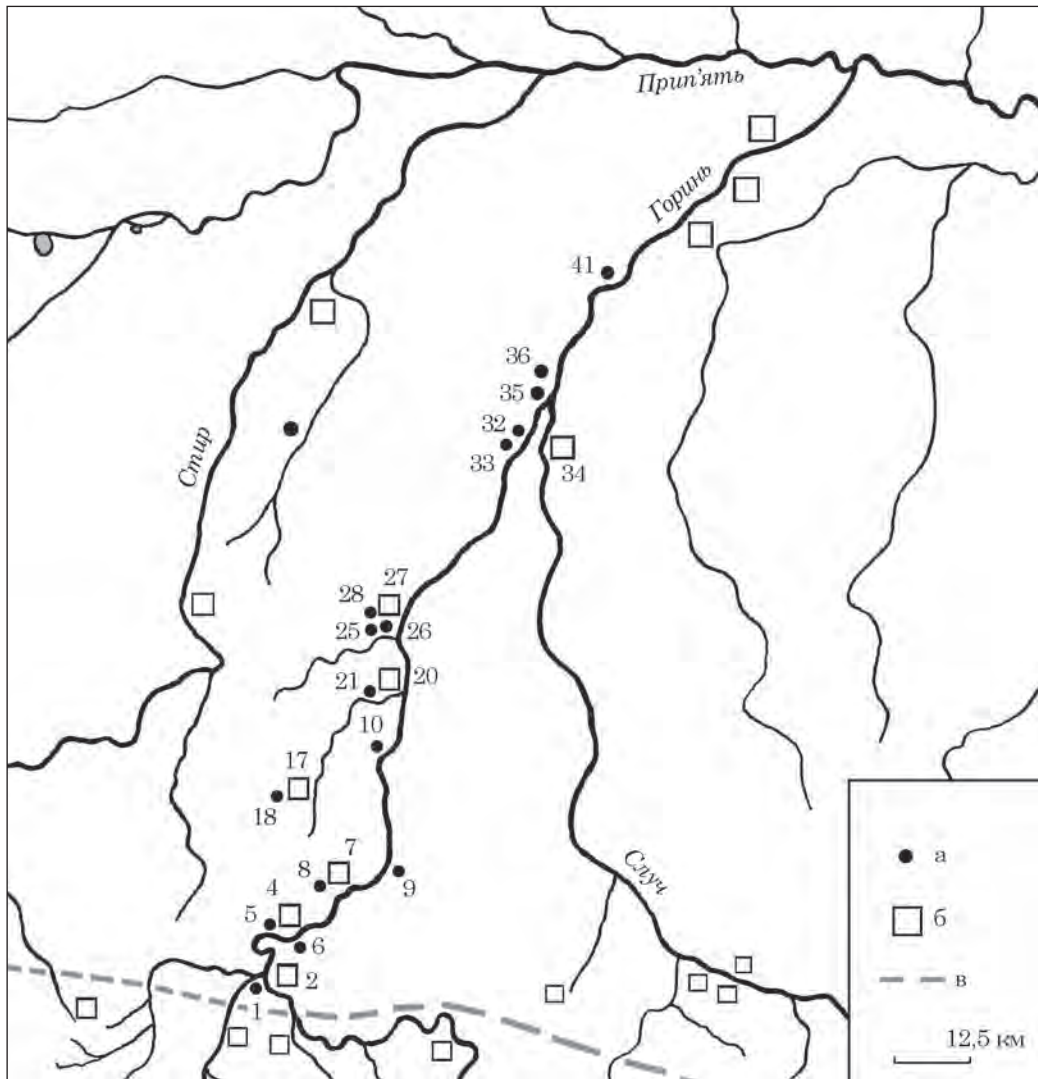

Рис. 7. Пам'ятки ранніх слов'ян у поліських районах над р. Горинь. **Умовні позначення:** а — неукріплене поселення; б — городище; в — північна межа Волинської височини

лися матеріали VIII—IX ст., на інших зібрано гончарний посуд X ст.

Гнізда поселень обстежені також на берегах Горині та її найбільших приток. Одне з них виявлено на території Острога. В центральній частині міста досліджувалось поселення VIII—X ст. і поряд з ним у X ст. збудували велике укріплення, площею близько 3 га, у пізньому середньовіччі князі Острозькі спорудили тут свій замок. На протилежному правому березі р. Вілії, на території Нового міста, досліджувалось поселення VIII—X ст. На північній окраїні міста, за 1,0 і 1,3 км від центру, виявлено ще два поселення райковецької культури. На одному з них знайдено кераміку празько-корчацької культури. Розміри цієї групи поселень $2,2 \times 0,7$ км.

Група поселень райковецької культури знаходиться на обох берегах р. Горині між селами Хорів і Кургани. Вони розташовані на краю корінного берега і на підвищеннях у заплаві річки, відстань між крайніми поселеннями в групі із півдня на північ 3,7 км (рис. 5: 8, 15), із заходу на схід 4 км (рис. 5: 11, 17). Три поселен-

ня на лівому березі займають край невисокої першої надзаплавної тераси (рис. 5: 10—12), відстань між ними 0,5—0,6 км. Віддалене від основної групи на 1,6 км на південь поселення поблизу с. Розваж знаходиться на невисокому піщаному підвищенні на заплаві (рис. 5: 8). Таку ж топографію мають три поселення на правому березі р. Горині (рис. 5: 13—15), ще одне розташоване на значно більшому підвищенні поблизу корінного берега річки (рис. 5: 20), а поряд з ним виявлено сліди поселення на вузькому довгому мисі (рис. 5: 19). Відстань між ними 0,6—0,8 км. Поселення, віддалене на 2,5 км на схід від основної групи, займає південний край великого піщаного підвищення на заболоченій заплаві струмка, правобережного допливу р. Горині (рис. 5: 17). Площа цього гнізда поселень близько 50 км^2 . Два поселення сформувалися в VI—VII ст., матеріали VIII—IX ст. зібрано на 6 поселеннях, а X ст. датовано 7 поселень.

У середній течії р. Усті гнізда поселень обстежувались навколо м. Рівного (рис. 6) (Прищеп,

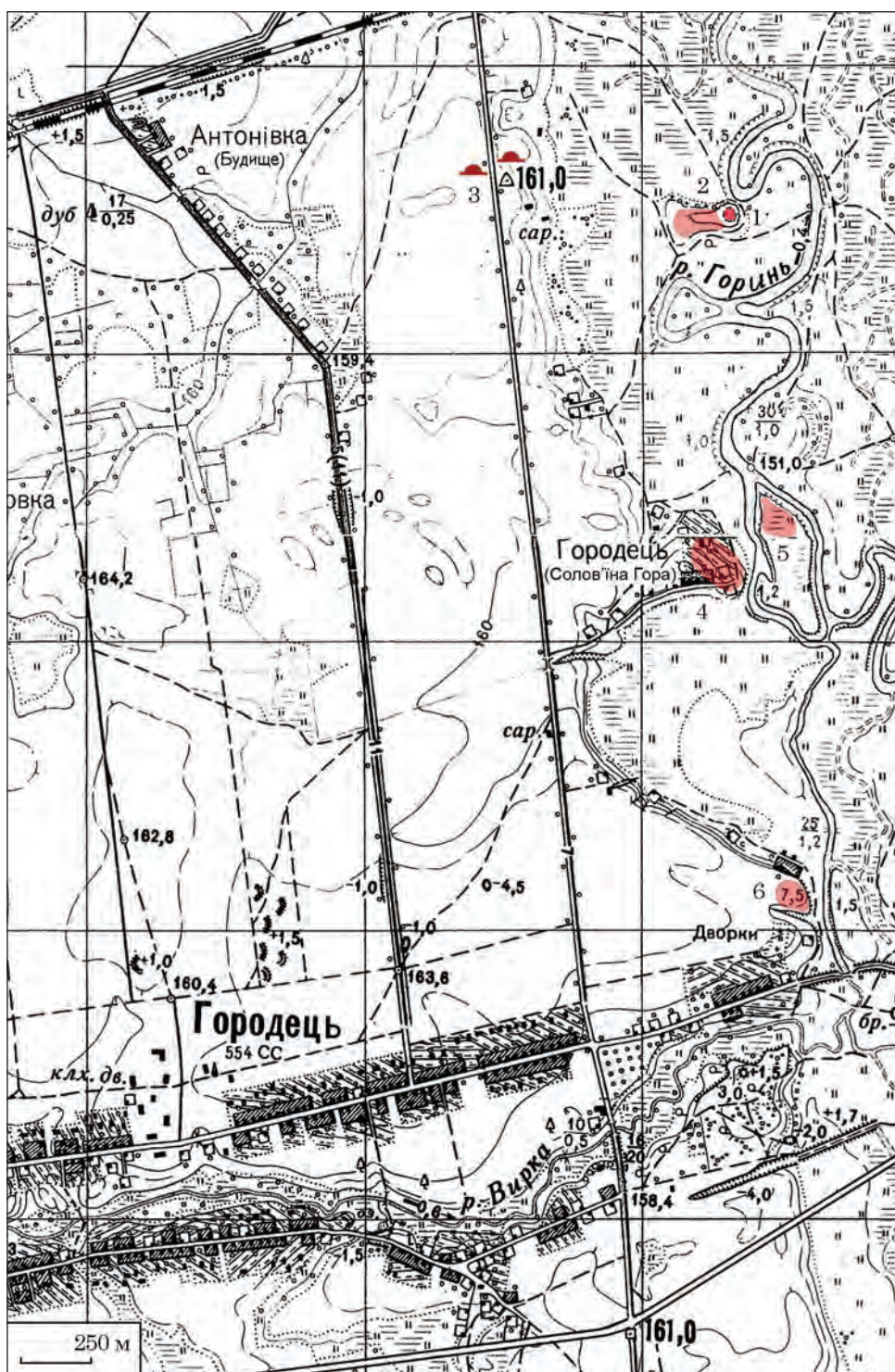

Рис. 8. Пам'ятки ранніх слов'ян в с. Городець: 1 — городище; 2 — поселення IX — початку XI ст.; 3 — місце розташування курганного могильника; 4, 6 — поселення X ст.; 5 — поселення VI—VIII ст.

2014). Якщо матеріали VI—VII ст. в Рівненському мікрорегіоні виявлені на 5 поселеннях, то VIII—IX ст. датовані 11, а X ст. — 15 поселень. На території міста на сьогодні відомо два поселення пражко-корчацької культури — Пляж, пункти 1, 3 (рис. 6: 62, 63), до VIII—IX ст. належать п'ять поселень. У X ст. більшість поселень продовжують свій розвиток, а їх чисельність зростає до шести. На південь від Рівного

групу поселень виявлено поблизу сіл Корнин і Загороща (рис. 6: 49—54). А на північ від Рівного скупчення поселень знаходиться в районі сіл Городок і Зозів (рис. 6: 85, 88, 89). Воно вирізняється тим, що група із трьох поселень тут існувала вже в період пражко-корчацької культури. Відстань між поселеннями в групах 0,5—2,0 км, відстань між групами — 7—8 км.

На Волинській височині гнізда поселень райковецької культури вдалося виділити також в Дубенському мікрорегіоні під час вивчення пам'яток в радіусі 10—15 км навколо міста (Пшеничний 2013; Прищеп, Ткач 2016, с. 48). Якщо поселень празько-корчацької культури тут відомо 5, то у VIII—IX ст. їх кількість зростає до 17. Вони розташовані окремими групами, в межах мікрорегіону окреслено п'ять гнізд поселень. Матеріали X ст. виявлені на 53 поселеннях, вони формують суцільні ланцюжки заселення на обох берегах рік Ікви та її допливу Липки. Центрами організації окремих територіальних одиниць виступають городища (Дитиничі, Дубно, Мирогоща, Коблин) і великі поселення (Волиця, Сурмичі, Іванья).

У X ст. виразна система заселення простежується на Волинському Поліссі вздовж Горині від с. Дюксина до с. Городця (Прищеп 2013, с. 139—145). Тут на ділянці завдовжки близько 80 км розміщені поселенські комплекси, які включають розташовані на березі Горині городище і поряд відкрите поселення (рис. 7). Відстань між сусідніми городищами 9—12 км. Лише один такий комплекс (городище та поселення) знаходиться поблизу с. Великий Мидськ у верхів'ї річки Мельниці, лівобережного допливу Горині.

Відзначимо, що багаторазовими обстеженнями околиць с. Городець вдалося простежити більш складну поселенську структуру. Тут ранні матеріали VII—VIII ст. виявлені на поселенні в урочищі Неводище (рис. 8: 5). У IX—X ст. функціонував комплекс, який включав городище і поряд з ним поселення (рис. 8: 1, 2). Курганний могильник був розташований за 0,7 км на захід від городища (рис. 8: 3). У X ст. існували також поселення в урочищах Солов'їна Гора і Дворки (рис. 8: 4, 6). Відстань між сусідніми поселеннями 1 і 1,2 км.

За 35 км від с. Городця, вниз по течії Горині, знаходиться група поселень райковецької культури поблизу м. Дубровиці. До неї належать 4 поселення і городище в с. Залужжі, відстань між крайніми пам'ятками (в м. Дубровиці та с. Лютинську) 12 км, площа цієї групи обчислюється у 160 км². У нижній течії р. Горині, в межах Білорусі, виділяється ще одна територіальна група, до неї належать, зокрема, городища Білуша, Хотомель, Хоромськ.

Ранньослов'янські гнізда поселень IX—X ст. на Волинській височині та на Волинському Поліссі відрізняються за темпами розвитку, внутрішньою структурою та площею. Ознаки їх формування на Волинській височині простежуються за матеріалами VI—VII ст. Хоча не виключено, що окремі селища одного «гнізда» різняться хронологією, а це, в свою чергу, може свідчити про їх функціонування в різний час і вказує на нестабільну осілість населення, обумовлену екстенсивним веденням господарства (Горелов, Моця, Рафальський 2005, с. 129). У

IX—X ст. гнізда поселень заповнюють всю територію Волинської височини в басейні р. Горині і ланцюжком продовжуються на північ вздовж Горині на Волинському Поліссі. Поступово зростає кількість поселень, ускладнюється структура таких гнізд, з'являються городища, формуються курганні могильники. У IX—X ст. площа окремих гнізд становить від 25 до 70 км², в них нараховується від 4 до 11 поселень. Відстань між сусідніми поселеннями в групі 0,5—1,5 км, але окремі з них віддалені на 2—3 км одне від одного. У багатьох територіальних групах виявлені городища, до їх складу входили також курганні могильники.

На Волинському Поліссі структура гнізд поселень виявляється лише за матеріалами X ст., в кожному присутні комплекси, до складу яких входять городище і розташоване поряд поселення. Поблизу с. Городець вдалося більш детально дослідити внутрішню структуру такого комплексу, крім городища і поселення IX—початку XI ст. він включав поселення VII—VIII ст., ще два поселення X ст. і курганний могильник.

У перехідний період від докласового суспільства до докапіталістичного класового суспільства характерним типом общини була велика сім'я. Вона співіснує з малою сім'єю, домінуючи в умовах натурального господарства. В той же час співіснування сімейної общини і малої сім'ї обумовлене сімейним циклом — почерговим розростанням і сегментацією сімейних ланок (Першиц, Трайде 1986, с. 111—112). На етапі існування великої сім'ї виділяється три типи общини. Велика сім'я являла собою мінімальну общину. Декілька сімей одного селища складали медіальну общину. Сукупність селищ, де були розселені всі члени конічного клану, утворювали максимальну общину (Першиц 1978, с. 142, 154). Аналіз здобутих в ході польових досліджень матеріалів дозволяє співставити археологічні комплекси із різними типами общин: мінімальній общині, очевидно, відповідала колективна садиба великої сім'ї, селище з кількома садибами-лініджами можна пов'язати із медіальною общиною, а гніздо поселень — з общиною максимальною (Михайли-на 2007, с. 165—167).

ЛІТЕРАТУРА

- Геренчук, К. И. 1968. *Западно-Украинская провинция. Физико-географическое районирование УССР*. Киев: Наукова думка, с. 155-225.
- Горелов, М. С., Моця, О. П., Рафальський, О. О. 2005. *Цивілізаційна історія України*. Київ: УВПК ЕксОб.
- Мавродин, В. В., Фроянов, И. Я. 1978. Об общественном строе восточных славян VIII—X вв. в свете археологических данных. В: Столяр, А. Д. (ред.). *Проблемы археологии*. Ленинград: Наука, II, с. 125-132.
- Маринич, О. М., Шишченко, П. Г. 2006. *Фізична географія України*: підручник. Київ: Знання, КОО.

Михайлина, Л. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАНУ.

Першиц, А. И. 1978. Проблема типологизации общины в дореволюционной русской и советской историографии. *Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии*, VIII, с. 142-156.

Першиц, А. И., Трайде, Д. 1986. Община. В: Першиц, А. И., Трайде, Д. (ред.). *Социально-экономические отношения и соционормативная культура*. Москва: Наука, с. 109-114. Свод этнографических понятий и терминов.

Петегирич, В. 2007. Поселенські структури V/VI—X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 101-120.

Петрашенко, В. О. 2000. Соціально-історична характеристика укріплених поселень VIII—X ст. за матеріалами городища Монастир'юк. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: б. в., с. 228-238.

Прищепа, Б. А. 2013. Ранні етапи становлення середньовічних міст у поліських районах Погориння. *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 139-151.

Прищепа, Б. А., Ткач, В. В. 2016. Літописний Дубен і його сільська округа в X—XIII ст. *Археологія і давня історія України*, 21: Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів, с. 43-51.

Пшеничний, Ю. Л. 2013. Формування поселенської структури міста Дубна в VIII—X ст. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*, 9—10, с. 4-9.

Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е I—25.

Седов, В. В. 1960. *Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.)*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 92.

Тимошук, Б. А. 1990. *Восточнославянская община VI—X вв. н. э.* Москва: Наука.

Томашевский, А. 2003. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. *Археологічні студії*, 2, с. 132-160.

Томашевский, А. П., Гавритухин, И. О. 1992. *Славянское поселение Тетерева-І*. Киев: ІА НАНУ.

REFERENCES

Gerenchuk, K. I. 1968. *Zapadno-Ukrainskaya provintsiya. Fiziko-geograficheskoye rayonirovaniye USSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 155-225.

Horielov, M. Ye., Motsia, O. P., Rafalskyi, O. O. 2005. *Tsyvilizatsiina istoriia Ukrainy*. Kyiv: UVPK EksOb.

Mavrodin, V. V., Froyanov, I. YA. 1978. Ob obshchestvennom stroye vostochnykh slavyan VIII—X vv. v svete arkheologicheskikh dannykh. In: Stoliar, A. D. (ed.). *Problemy arkheologii*. Leningrad: Nauka, II, s. 125-132.

Marynych, O. M. Shyshchenko, P. H. 2006. *Fizychna heorafiiia Ukrainy: pidruchnyk*. Kyiv: Znannia, KOO.

Mykhailyna, L. 2007. *Sloviany VIII—X st. mizh Dniprom i Karpatamy*. Kyiv: ІА НАНУ.

Pershits, A. I. 1978. Problema tipologizatsii obshchiny v dorevolutsionnoy russkoy i sovetskoy istoriografii. *Ocherki istorii russkoy etnografii, folkloristiki i antropologii*, VIII, s. 142-156.

Pershits, A. I., Trayde, D. 1986. Obshchina. In: Pershits, A. I., Trayde, D. (eds.). *Sotsialno-ekonomicheskiye otnosheniya i sotsionormativnaya kultura*. Moskva: Nauka, s. 109-114. Svod etnograficheskikh ponyatiy i terminov.

Petehyrych, V. 2007. Poselenski struktury V/VI—X st. Verkhnoi Nadbuzhanshchyny yak pidosnova formuvannia Belzkoj ta Chervenskoj zemel. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 11, s. 101-120.

Petrashenko, V. O. 2000. Sotsialno-istorychna kharakterystyka ukriplenykh poselen VIII—X st. za materialamy horodyshcha Monastyrok. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy*. Kamianets-Podilskyi: b. v., s. 228-238.

Pryshchepa, B. A. 2013. Ranni etapy stanovlennia serednovichnykh mist u poliskykh raionakh Pohorynnia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11: Serednovichni mista Polissia, s. 139-151.

Pryshchepa, B. A., Tkach, V. V. 2016. Litopysnyi Duben i yoho silska okruha v X—XIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 21: Pivdenorusske misto u systemi mizhtsyvilizatsiinykh kontaktiv, s. 43-51.

Pshenychnyi, Yu. L. 2013. Formuvannia poselenskoj struktury mista Dubna v VIII—X st. *Istorychni studii Shkhidnoievropetskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*, 9—10, s. 4-9.

Rusanova, I. P. 1973. *Slavyanskiye drevnosti VI—IX vv. mezhu Dneprom i Zapadnym Bugom*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E I—25.

Sedov, V. V. 1960. *Selskiye poseleniya tsentralnykh rayonov Smolenskoj zemli (VIII—XV vv.)*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 92.

Timoshchuk, B. A. 1990. *Vostochnoslavianskaya obshchina VI—X vv. n. e.* Moskva: Nauka.

Tomashevskiy, A. 2003. Narys istorii ta ekolohii zaselenia Shkhidnoho Podillia sloviano-ruskoi doby. *Arkheolohichni studii*, 2, s. 132-160.

Tomashevskiy, A. P., Gavritukhin, I. O. 1992. *Slavyanskoye poseleniye Teterevka-I*. Kiev: ІА НАНУ.

B. A. Pryshchepa

FORMATION OF EARLY SLAVIC SETTLEMENT STRUCTURES BASED ON THE MATERIALS OF THE EXPLORATION OF MONUMENTS OF THE SECOND HALF OF THE FIRST MILLENNIUM IN THE BASIN OF THE HORYN RIVER

The processes of Slavic settlement between the Dnipro and the Carpathians in the early Middle Ages have been studied unevenly. Scientists characterized them based on the materials from Eastern Volhynia, Northern Bukovina, and Eastern Podillia. New archaeological sources obtained during the research of the monuments of the second half of the first millennium in the basin of the Horyn River allow us to trace the dynamics of the settlement of ancient Slavs in certain micro-regions and the formation of early medieval settlement structures, and the influence of various factors on these processes. In its flow, the river passes different landscapes and physical and geographical zones in terms, and such natural diversity had a corresponding effect on the processes of settlement.

In total, about 300 settlements of the early Slavs have been explored in the region. The comparison of data from different chronological stages indicates a significant increase in their number, from 38 in the 6—7th centuries to 262 in the 10th century, that is, in 6.9 times. The peculiarity of the placement of early Slavic settlements in the Horyn River basin was their concentration within the Volhynian Upland (over 85 % of all settlements of the Raikovets culture are located here) and the weak population of Volhynian Polissia.

Beginning from the 6—7th centuries the formation of individual nests of settlements can be observed in Volhynian Upland. In the basins of small rivers and streams, the nests of settlements are easier to outline, because they, as a rule, have distinct natural boundaries on the watersheds. According to the materials of the Raikovets culture, the nests of settlements are better detected at the final stage of its development in the late 9—10th centuries. At this time, they can be distinguished not only by the concentration of unfortified settlements, but also by the fortifications and burial mounds. The archaeological sources of the 8—10th centuries allow to allocate the nests of settlements in the whole territory of the Volhynian Upland and along the Horyn River within Volhynian Polissia. Their area is determined by the size of the basins of small rivers and streams from 25 to 60 square kilometers. Gradually, the number of settlements in individual nests increased; in the 10th century, on the Volhynian Upland they counted from 4 to 11. The structure of such nests became more complicated, fortifications appeared, and

burial mounds were formed. Territorial groups of the settlements of the same age, along with their resource base in the form of agricultural lands, pastures, forests, etc., according to the researchers, are the archaeological equivalent of the Slavic community.

Keywords: Horyn River basin, early slavs, settlement, fortified settlement, burial, settlement structure.

Одержано 9.10.2018

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, вул. Степана Бандери, 12, Рівне, 33000, Україна, rectorat@rdgu.uar.net.

PRYSHCHЕРА Bohdan Anatoliiovych, Candidate in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine of Rivne State Humanitarian University, Stepana Bandery Street 12, Rivne, 33000, Ukraine, rectorat@rdgu.uar.net.